

ЛИНГВИСТИКАЛИНГВИСТИКАLINGUISTICS*Зулпукаров К.З., Пазылова С.К.***«ОЙ» СӨЗҮНӨ КАРАТА ЭПИТЕТТЕРДИН
ТҮЗҮМҮ ЖАНА АЛАРДЫН КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА
ФУНКЦИОНАЛДЫК ЭКВИВАЛЕНТТЕРИ***Зулпукаров К.З., Пазылова С.К.***СОСТАВ ЭПИТЕТОВ К СЛОВУ «ОЙ» («МЫСЛЬ»)
И ИХ КЫРГЫЗСКО-РУССКИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ
ЭКВИВАЛЕНТЫ***K.Z. Zulpukarov, S.K. Pazylova***THE COMPOSITION OF THE EPITHETS TO
THE WORD «OI» («THOUGHT») AND THE KYRGYZ-RUSSIAN
FUNCTIONAL EQUIVALENTS**

УДК: 370:371.036

Макалада “Ой” концептинин эң белгилүү номинанттарынын типтүү эпитеттери, алардын жалпы түзүмү мүнөздөөгө алынат. Изилденип жаткан концептинин менталдык-тилдик аныктагычтары конкреттүү мисалдардын негизинде талданат. Алар базалык материал катары ой сөзүнүн түрдүү касиеттерин, белгилерин жана өзгөчөлүктөрүн ачып берши жана концептин когнитивдик-тилдик маңызын аныкташы далилденет. Изилдөөдө негативдүү эпитеттерге караганда позитивдүү эпитеттер басымдуулук кылышы, сунушталган аныктоочтор “ой” түшүнүгүн мүнөздөөдө гана эмес, “Ой” концептинин “ойлонуу”, “идея”, “пикир”, “көз караш” ж.б. сыяктуу чакан репрезентативдерин аныктоодо кенен колдонулушу, алар вариациялык, полисемиялык, синонимдик, антонимдик кубулуштарды дагы өз кучагына алышы көрсөтүлөт. Мындагы аныктоочтор орус тилинен кыргыз тилине которулуп, тематикалык топторго лингвокогнитологиянын алкагында бөлүштүрүлүп берилет. Алардын көпчүлүгү адабий-көркөм дискурстан алынган мисалдар менен демонстрацияланат.

Негизги сөздөр: эпитет, аныктооч, ой, концепт, семантика, эквивалент, котормо, номинант, экспонент.

В статье характеризуются типичные эпитеты самых продуктивных номинантов концепта “Ой” / “Мысль” и их общий состав. На основе конкретных примеров анализируются ментально-языковые определители рассматриваемого концепта. Доказывается, что они как базовый материал выявляют различные свойства, признаки и особенности слова ой и опреде-

ляют когнитивно-языковую сущность соответствующего концепта. В исследовании показана продуктивность позитивных эпитетов относительно негативных, употребительность приводимых определений не только по отношению к понятию “мысль”, но и к частным репрезентативам типа “мышление”, “идея”, “суждение”, “взгляд” и т.д., а также способность к охвату вариативных, полисемантических, синонимических, антонимических явлений. Такие определения, переводясь с русского языка на кыргызский, распределяясь по определенным тематическим группам, описываются с точки зрения лингвокогнитологии. Многие из них демонстрируются примерами, взятыми из литературно-художественного дискурса.

Ключевые слова: эпитет, определение, мысль, концепт, семантика, эквивалент, перевод, номинант, экспонент.

The article describes the typical epithets of the most productive nominees of the “Oй/thought” concept and their overall composition. On the basis of concrete examples, the mental-language determinants of the concept under consideration are analyzed. It is proved that they, as a base material, reveal various properties, signs and features of the word oi and define the cognitive-linguistic essence of the corresponding concept. The study shows the productivity of positive epithets with respect to negative, the use of the given definitions not only in relation to the concept of “thought”, but also to particular representations such as “thinking”, “idea”, “judgment”, “sight”, etc. Also the ability to cover variable, polysemantic, synonymous, antonymic phenomena. Such definitions, being translated from Russian into Kyrgyz, being divided into specific subject

groups, are described from the point of view of linguocognitology. Many of them are demonstrated by examples taken from literary and artistic discourse.

Key words: epithet, definition, thought, concept, semantics, equivalent, translation, nominee, exhibitor.

Концепттин когнитивдик-тилдик мазмунунда эпитеттер маанилүү функцияны аткарышат [5, 71-74-бб.]. Эпитет концепттин номинантынын менталдык-тилдик маанисин күчөтөт, айтымдын түшүнүктүк-аксиологиялык мазмунун байытат, кептик чыгармалардын жаралуу жана кабылдануу эффективдүүлүгүн жогорулатуу менен кептик маалыматка көркөмдүк жана образдуулук берет [4, 11-14-бб.]. Биз эпитеттердин милдеттери, пайда болуу булактары жана жолдору, эпитетика теориялары жана эпитеттердин маңызы жана типтери жөнүндө кеп кылбайбыз. Бул атайын изилдөөнү талап кылган тема [8, 159-б.].

Биз “Ой” концептинин негизги экспонентеринин – *ой, пикир, идея, көз караш, кыял, санаа* ж.б. сөздөрдүн аныктоочторунун функциясын салттык түрдө аткаруучу типтүү аныктагычтар, алардын курамы жөнүндө гана кеп кылабыз. “Ой” концептинин чегиндеги тигил же бул образдарды, түшүнүктөрдү ачыктоочу, мүнөздөөчү жана “сыпаттоочу” типтүү, жалпыга маалым аныктоочторду карайбыз [1, 244-247-бб.; 2, 186-б.; 3, 211-б.].

Бул параграфта “Ой” концептинин эң белгилүү номинантынын типтүү эпитеттерин мүнөздөөгө алабыз. Төмөндө концепттин маңызын аныктоо үчүн колдонулуучу эпитеттердин негизги тобун келтиребиз жана классификациялайбыз, алардын адабий-көркөм дискурстан алынган мисалдардагы колдонулуштарын демонстрациялайбыз.

Ой сөзү – биздин изилдөөбүздүн предмети болгон концепттин эң жалпы, нейтралдуу номинанты. Ал объективдүү чындыкты түшүнүктөрдө, корутундуларда чагылдыруучу ойлоо процесси; акыл жүгүртүүнүн натыйжасында пайда болгон мазмун, ой жүгүртүү маанисине ээ [6, 974-б.]. Сөздүн семантикасы анын эпитеттерин бир нече түргө бөлүштүрүүнү талап кылат.

1) Ойдун позитивдүүлүгүн белгилеген эпитеттер: *гениалдуу* (Ю), *акылман, омоктуу, табылгалуу, улуу, алтын, орошон, натыйжалуу, жетик* (бул эпитеттин *жетилген, жеткилең* деген варианттары дагы бар), *бышкан, мыкты, өнүмдүү, таза, алгыр, бирдиктүү* (**Бирдиктүү**

ойлор жемаатты бириктирет), *позитивдүү, жемиштүү, мазмундуу* ж.б. Жалпы – 72 эпитет.

Академик К.К. Юдахиндин “Орусча-кыргызча сөздүгүнөн” алынган бирдиктерден кийин (Юд.) белгиси коюлду. Демонстрацияланган бирдиктердин арасында туура, көтөрүңкү, жемиштүү, мыкты, асыл ойлорду билдирген тилдик каражаттар учурайт. *Таза, туура* эпитеттеринин башына *тап-, туп-* күчөткүч көрсөткүчтөрдүн жалгануусу аркылуу аталган аныктоочтордун күчөтүлгөн маанилери *таптаза, туптуура* жасалат.

2) Ойдун негативдүүлүгүн экспонаттоочу эпитеттер (59): *мокок, арам* (**Арам** *ойдон алыс жүр, алып келбейт жакшылык*), *сандырак, караңгы, майда-чүйдө, баш-аягы жок, чаржайыт, орунсуз* (**Орунсуз** *ой ооматына жетпейт*), *натыйжасыз, мазмунсуз, туруксуз, негативдүү, бук кылуучу* (Юд.), (говорлордо) *чөп башылаган* (*үстүртөдөн*) ж.б. Мындагы арасында туура болбогон, нормалдуу эмес, пайдасыз, жаман, бузук ойлорду мүнөздөөчү бирдиктер бар.

Тынчы жок эпитетинин *тынчтанбаган, тынчты алган, тынчытпаган* (Юд.) деген варианттары бар. Алар К.К. Юдахиндин сөздүгүндө дагы *ой* лексемасы менен бирге келет [7, 384-б.]. Мындай ойлор бизден күчтүүрөөк, алардан кутулуш кыйын, алар эркесизден башка келе берип, адамды жүдөтөт, кыйнайт, тынчын алат, зыянын тийгизет. *Байланышсыз, байланышы жок* эпитеттери *ой* сөзүн көптүк түрдө колдонулуусун талап кылат.

Биздин изилдөөдө негативдүү эпитеттерге караганда позитивдүү эпитеттер басымдуулук кылды. Кыргыз тилинин эпитеттер сөздүгү болбогондугуна байланыштуу базалык булак катары орус тилиндеги эпитеттер сөздүгүн, Интернет булактарынан колдонууга туура келди. Аларды калька ыкмасы менен которууда академик К.К. Юдахиндин орусча-кыргызча сөздүгү жемиштүү пайдаланылды [7, 992-б.]. Мындагы материалдарды калькалоо жолу менен сөзмө-сөз которуп алдык. Эпитеттер көркөм чыгармалардан, макал-лакап, оозеки кептен дагы алынды.

Келтирилген эпитеттердин арасында бир, эки сөздөн, кош, кошмок сөздөрдөн жана бүтүндөй сөз айкашынан турган бирдиктер кезигет: *асыл, бейбаш, чоң маанилүү, болор-болбос, ыкылас койгон, ишенүүгө болбой турган, кишинин тынчын алган* ж.б.

3. Ойдун социалдык, илимий, көркөм адабий спецификасын атоочу эпитеттер: *абстракт-*

ттуу, илимий, парадоксалдуу, логикалык, глобалдуу, сынчыл, образдуу, аналитикалык, коомдук, реалдуу, гениалдуу, фантазиялуу, формасыз, ишкердүү, критикалык, чолок (Ар дайым коомдо **чолок** ойлорго кооз уйкаштар балдак катары кызмат кылат), көркөм, интригалуу, чыгармачыл, ойноок, тикенектүү, инженердик, ж.б. Жалпы – 59 эпитет. Буларда ойдун мүнөзүн, формасын, логикалык деңгээлин туюнткан эпитеттер көрсөтүлгөн.

4. Ойдун төмөнкү көрсөткүчтөр менен байланыштуу белгилерин номинациялоочу эпитеттер (361):

1. Убакыт (темпоралдык өзгөчөлүгүн): *күн мурунтан ойлонулган, убагында болбогон, эрте мененки, кечиккен, сейрек, жаңы, эски, кечки* ж.б.

2. Орун (локалдык өзгөчөлүгүн): *катып коюлган, ички, сырткы, жергиликтүү, баштагы, жүрөктөгү, түпкү, түпсүз, көкүрөктөгү* ж.б.

3. Түс (калоронимдик): *кара, жалтыраган, бүркөк, акактай, тунук, тунарган, бүлбүлдөгөн, киргил, жаркыраган, түнөргөн, түнт, караңгы* ж.б.

4. Көлөм: *кыска (Бою кысканын – ою кыска. Макал), алп, зор, пас, узун, он сегиз миң ааламды камтыган, учу-кыйры жок, майда-чүйдө* ж.б.

5. Сапат (квалитативдик): *терең, жагымдуу, көтөрүңкү, бышпаган, жалкоо, туруктуу, бүтүн, кылдат, татынакай, бекем, үстүрт, чийки* ж.б.

6. Кыймыл-аракет (динамикалык): *бат, күлүк, шок, активдүү, токтоо, баш бербеген, жандуу, кыймылсыз, дилгир, алоолонгон, карматпас* ж.б.

7. Сырткы көрүнүш: *тайманбаган, коркок, мас, кооз, шайыр, каардуу, иретсиз, даана, элесбулас, чарчаган, шаттуу, муңдуу, томсоргон, көзгө илешпеген, майып, пакиза (говорлордо), соолуган, ээн баш, мелмиреген, таптаза* ж.б.

8. Таандык формасы: *адамдын (философтун, профессордун, жаш баланын, шайлоочунун ж.б.), жалпы, көз карандысыз, элдик, улуттук, этностук, либералдык, саясий, лирикалык, өз-(-үмдүн, -нүн, -үбүздүн ж.б.).*

9. Адамдын менталдык ишкердигине байланыштуу эпитеттер: *акылга сыйбаган, талдоочу, кунарсыз, ыкылас койгон, унутулгус, жакшы ойлонулган, бышып жетилген, байкагыч, акылдуу, акыл-эсти бийлөөчү, ишенимдүү* ж.б.

10. Адамдын маанайы, жан дүйнөсү, психологиялык абалы менен байланыштуу эпитеттер: *бук кылуучу (Юд.), тажаткыч, маскалароочу, кайгылуу (Аны кайгылуу ойлор кыйнады) [7, 883-б.], кутулгус, сүйүнүчтүү, ызалаган, жанга катуучу, маанайды түшүрүүчү, көңүл эргиткен* ж.б.

Сунушталган эпитеттер ой түшүнүгүн мүнөздөөдө гана эмес, “Ой” концептинин “ойлоону”, “идея”, “пикир”, “көз караш” ж.б. сыяктуу репрезентативдерин аныктоодо дагы колдонула алат.

Эпитеттерди класстарга, подкласстарга, топторго бөлүштүрүү шартуу түрдө аткарылды. Андыктан айрым эпитеттер эки-үч же бир нече топко таандык болуусу ыктымал. Мисалы, *элесбулас* эпитети “түс менен байланышкан эпитеттер” жана “сырткы келбет боюнча алынган эпитеттер” топторуна таандык, *түрмөктөлгөн* эпитети – “көлөм менен байланышкан эпитеттер” жана “сырткы келбет боюнча алынган эпитеттер” ж.б.

Салыштыруу стилистикалык фигурасы эпитеттерде өзгөчө орунду ээлейт. Мисалы, *алоолонгон* эпитети ойду от, *күлүк* эпитети ат, *бүркөк* эпитети аба-ырайы, *жабышкак (жабышкан)* эпитеттери желим менен салыштырууга шарт түзөт.

“Ой” концептин репрезентациялоочу эпитеттер вариациялык, синонимдик, антонимдик кубулуштарды дагы өз кучагына алат. Көп маанилүү бирдиктердин басымдуу бөлүгү ойду сүрөттөөдө негизги түз маанисинде эмес, экинчи өтмө маанилеринде колдонулат. Мисалы, орус тилиндеги *резвая мысль* сөз айкашын, *мас эмес ой* деп түз маанисинде берүүгө болбойт, өтмө маанисинде *салмактуу, салабаттуу ой* деп айтуу туура. *Соолуу* этишинин өткөн чак формасынын негизинде түзүлгөн *соолуган* атоочтугу полисемиялык касиетке ээ. Анын баштапкы мааниси - “кайноо, буулануу аркылуу азайган же түгөнгөн”. Ал ойго карата түз маанисинде аныктоочтук милдетти аткара албайт. Анын “жок болуу, түгөнүү (*Айта берип абышканын ою соолуду*)” деген үчүнчү мааниси ойду мүнөздөөдө *соолуган ой* сөз айкашында эпитеттик жүктү көтөрө алат. Ал эми *тантык* сөзүн түз маанисинде ойго карата колдонууга тилдик мыйзам жол бербейт – *оозуна келгенди тантый берген киши*. Бул биринчи маани адамдарга карата айтылат. Анын “мааниси жок, супсак”

деген үчүнчү семасын *ой* сөзүнө (*тантык ой*) эпитет катары колдонуу максатка ылайыктуу.

Синонимдик жуптар: *адилет – калыс – туура, актуалдуу – орчундуу – салмактуу – олуттуу – маанилүү – мазмундуу, жакшы – мыкты – сонун, толук эмес – чала – чолок – чөп башылаган* (говорлордо), *үстүртөн* ж.б. Антонимдик дихотомиялар: *салмактуу – жеңил, позитивдүү – негативдүү, терең – үстүртөн, элек – пасивдүү, глобалдуу – майда-чүйдө, бышкан – жетише элек, чийки* ж.б.

Ушинтип, *ой* сөзү нейтралдык-илимий мааниге жана кеңири колдонулуу чөйрөсүнө ээ болуу менен ар түрдүү эпитеттер үчүн позиция ачат жана алар менен биргеликте концептин жемиштүү экспоненти болот.

Жогоруда кыргыз тили маанилерди берүү үчүн колдонулуучу синонимдик, бирин-бири ич ара алмаштыра алган, синтаксистик түзүмдөрдүн бүтүндөй комплексине ээ экендигине күбө болдук. Бул көрүнүш бизге тилибиздин “Ой” концептин бүтүндөй жана адекваттуу мүнөздөөгө толук жөндөмү жана ири семантикалык потенциалы бар деп айтууга жол берет.

Адабияттар:

1. Амиралиев С.М., Зулпукаров К.З. «Ит» концепти кандай ассоциацияларды пайда кылат? / Республикалык илимий-теориялык журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №3. - Бишкек, 2013. - С. 244-247.
2. Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж., Зулпукарова А.К. Параллелизм в паремиях и его роль в создании фрейма и сценария / Республикалык илимий-теориялык журнал «Известия вузов Кыргызстана», №3. - Бишкек, 2018. - С. 185-188.
3. Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж. Паремиялык пропозициянын дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү орду / Республикалык илимий-теориялык журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №5. - Бишкек, 2018. - С. 210-213.
4. Горбачевич К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка / К.С. Горбачевич, Е.П. Хабло. - Ленинград: Наука, 1979. - 567 с.
5. Зулпукаров К.З., Калмурзаева А.А., Сейитбекова С.С. Концепт «Кудай/Бог» в провербиально-религиозной картине мира // Вестник Омского государственного университета. - 2012. – Вып. 1. - С. 71-74.
6. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б., 2010. - 1108-б.
7. Русско-кыргызский словарь: 51000 слов / Под редакцией К.К. Юдахина. - Б.: «Шам», 2000. - 992 с.
8. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Издание 2-е, перераб. - М.: Просвещение, 1975. - 218 с.

Рецензент: д.филол.н., профессор Элчиев Ж.